

Dil tarixi və dialektologiya

Möhsün Nağısoylu
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru,
akademik
dr_mohsun@yahoo.com

Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsini zənginləşdirən qaynaqlar haqqında* (I məqalə)

Açar sözlər: dilin zənginləşməsi, tərcümələr, lüğətlər, “Kəvamilüt-təbir”, söz yaradıcılığı

Ключевые слова: обогащение языка, переводы, словари, “Кавамил ат-табир”, словообразование

Key words: enrichment of the language, translations, dictionaries, "Kavamil at-tabir", word formation

Orta əsrlərdə Azərbaycan milli ədəbi dilini-türkcəni yaşadan, onu zənginləşdirən və bu böyük mənəvi irsi gələcək nəsillərə çatdıran, təbii ki, birinci növbədə söz ustaları – şairlər, yazıçılar olmuşlar. Bu baxımdan doğma ana dilində yazıb-yaradan ilk Azərbaycan şairləri sırasında İzzəddin Həsənoğlunun, xüsusilə də Qazı Bürhanəddinin yaradıcılığı böyük əhəmiyyət daşıyır. Məlum olduğu kimi, qaynaqlarda İ.Həsənoğlunun türkcə və farsca divanları haqqında bilgiler verilsə də, şairin türkcə üç şeiri, farsca isə bir şeiri günümüzə qədər çatmışdır. Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” sözləri ilə başlayan məşhur qəzəlinin cilalanmış və mükəmməl poetik dili və bunun sübutu olaraq şeirdə işlənmiş məcazlar və frazeologizmlər (“apardı könlümü”, “başımdan getmədi”, “şirin söz” və s.) türkcənin qədim tarixindən xəbər verir (1, 160-161). Orta əsrlərdə Azərbaycan milli ədəbi dilinin inkişafında və zənginləşməsində İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzuli kimi böyük söz ustalarının misilsiz xidmətləri olmuşdur (bax: 1, 199-235; 296-391).

* Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/46/5.

Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsinin yeni söz və ifadələrlə zənginləşməsində müstəsna rolu və xüsusi çəkisi olan qaynaqlar sırasında aşağıdakıları da ayrıca olaraq qeyd etmək lazımdır:

1. Sözügedən dövrdə ərəbcədən, xüsusilə də fars dilindən tərcümə olunmuş əsərlər;

2. Həmin dövrə aid farsca-türkcə lüğətlər.

Azərbaycan türkcəsində olan klassik tərcümə əsərlərinin çoxu XV-XVI yüzilliklərin məhsuludur və həm nəzmlə, həm də nəsrədir. Əsasən, dini, bədii və fəlsəfi mövzuları əhatə edən ilkin tərcümə örnəkləri canlı xalq danışığı dilində qələmə alınmışdır, məhz buna görə də ədəbi dil tarixinin araşdırılması üçün zəngin material verir. Bu baxımdan orta əsrlərdə fars dilindən Azərbaycan türkcəsinə nəsrə edilmiş tərcümələr xüsusilə əhəmiyyətlidir. Belə ki, klassik tərcümə əsərlərinin bir çoxu eyni zamanda Azərbaycanda milli ədəbi dilin yeni söz və terminlər hesabına zənginləşməsi prosesini qabarıq şəkildə əks etdirən dəyərli qaynaqlardır. Buna nümunə olaraq Xızır bin Əbdülhadi Bəvazicinin 955/1548-ci ildə fars dilindən tərcümə, etdiyi “Kəvamilüt-təbir” kitabını göstərmək olar (bax: 18). Yuxuyozmaya dair ensiklopedik səciyyə daşıyan bu tərcümə əsərində mütərcimin söz yaradıcılığı sahəsindəki səmərəli fəaliyyətinin nəticəsi, daha doğrusu, yazılı ədəbi dilin zənginləşməsinin göstəricisi olan bir sıra leksik vahidlər yer almışdır. Kitabın mütərcimi Bəvazicinin fars dilindən hərfi tərcümə yolu ilə özünün yaratdığı çoxlu sayda leksik vahidlər quruluşca həm düzəltmə, həm də mürəkkəb sözlərdir. Bu qəbildən olan düzəltmə sözlərin bir çoxu *-ici*, *-ici* şəkilçisinin köməyi ilə düzəlmişdir. Onlardan bir neçəsinə (farsca orijinaları ilə birləşərək) nəzər salaq:

Xanənde-oqıyıcı. Müasir ədəbi dilimizdə yalnız *müğənni*, *xanənde* anlamında işlənən farsmənşəli *xanənde* sözü bu dildə tarixən bir neçə mənə daşımışdır: 1. oxucu, oxuyan, mütaliə edən; 2. müğənni, xanənde; 3. dəvət edən, dəvətçi, 4. savadlı. Sözü sonuncu iki mənəsi fars dili üçün arxaik səciyyə daşıyır (8,I,951). “Kəvamülüt-təbir”in farsca orijinalında bu söz birinci mənədə işlənmişdir. *Xanənde* quruluşca düzəltmə sözdür: *xandən* (burada: oxumaq, mütaliə etmək) feilin kökü *xan* və *-ənde* şəkilçisindən ibarətdir. Fars dilində çox işlək olan *-ənde* şəkilçisi feil kökünə qoşularaq, əsasən, feili sifət düzəldir: *binənde* (görən, tamaşaçı), *cuyənde* (axtaran), *rəvənde* (gedən) və s.

Bəvazicinin *xanənde* sözünün qarşılığı kimi işlətdiyi *oqıyıcı* sözü də istər mənəca, istərsə də quruluşca onun farsca əsli ilə tam üst-üstə düşür. Belə ki, oxuyan, mütaliə edən anlamında işlənmiş bu söz də

farsca orijinalı kimi quruluşca düzəlmədir və *oxumaq* feilinin kökü (*oxu*) və *-yıcı* şəkilçisindən ibarətdir.

Oqıyıcı sözünə qədim türk mətnlərində eyni mənada *oqıçı* və *oqiğçi* şəkillərində rast gəlik (bax: 25,369). Orta yüzilliklərə aid türk yazılı abidələrində isə bu söz *okucu* və *okuyucu* şəkillərində qeydə alınmışdır (bax: 30,V,2952; 18,343-344). Maraqlıdır ki, sözügedən mətnlərdə istər *oqıçı* və *oqiğçi* sözləri, istərsə də *okucu* və *okuyucu* leksemlərinin yalnız *dəvət edən, dəvətçi* anlamında işlənməsi göstərilir (bax: 25,369; 30,V,2952). Bu amili nəzərə alaraq belə bir fikrə gəlmək olar ki, *oqıyıcı* sözünü müasir ədəbi dilimizdəki *oxucu, müəllim edən* anlamında ilk dəfə işlədən və yazılı ədəbi dilə gətirən, bununla da türkcənin söz ehtiyatını zənginləşdirən tərcüməçilərdən biri də Xızır bin Əbdülhadi Bəvazici olmuşdur.

Oqıyıcı sözü ilə bağlı daha bir məsələni qeyd etməyi lazım bilirik. Azərbaycan ədəbi dili tarixinə aid kitab və araşdırmalarda *-ıcı -ici* şəkilçisi əsasən, feildən sifət düzəldən şəkilçi kimi təqdim olunur (13,136-137). Konkret olaraq XVI əsr yazılı tərcümə abidəsi “Kəvamilüt-təbir”də, eləcə də eyni yüzilliyin yadigarı olan Nişatinin “Şühədanamə” tərcüməsində isə (bax:16) bu şəkilçi ilə düzələn sözlərin çoxu qrammatik mənaca isimdir. Məsələn, “Şühədanamə”də: *qayırcı* (hami), *saxlayıcı* (gözetçi, qoruyucu); “Kəvamilüt-təbir”də: *alıcı* (müşəri), *yazıcı* (mirzə, katib; yazan, yazıçı) və s. *Amuzənde-ögrənci*. Farsmənşəli *amuzənde* sözü də eynilə *xanənde* kimi quruluşca düzəlmədir. *amuxtən* (öyrətmək, öyrənmək) feilinin kökü *amuzvə -ənde* şəkilçisindən ibarətdir. Fars dili lüğətlərində rast gəlmədiyimiz *amuzənde* sözü mətndən də göründüyü kimi, *öyrənən, şagird, tələbə* anlamını daşıyır. Maraqlıdır ki, Bəvazicinin *amuzənde* sözünün qarşılığı kimi işlətdiyi *ögrənci* sözü istər qədim türk mətnlərində, istərsə də orta yüzilliklərə aid türk yazılı abidələrində qeydə alınmamışdır. Bu faktı nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, *ögrənci* sözü də Bəvazicinin söz yaradıcılığı sahəsindəki səmərəli fəaliyyətinin nəticəsidir. Daha doğrusu, bu sözü Bəvazici fars dilindən “kalka” şəklində tərcümə yolu ilə düzəltdiyi və ilk dəfə yazılı ədəbi dilə gətirmiş, bununla da ədəbi dilin zənginləşməsi işinə xidmət etmişdir.

Fəribənde-aldayıcı. Farsmənşəli *fəribənde* sözü quruluşca yuxarıda qeyd olunan *xanənde* və *amuzənde* leksemləri ilə üst-üstə düşür: *fəribtən-* (aldatmaq) feilinin kökü *fəribvə-ənde* şəkilçisindən ibarətdir. Farsca sifət kimi işlənən bu sözün lüğəvi mənası aldadan deməkdir. Bəvazicinin həmin sözün qarşılığı olaraq işlətdiyi *aldayıcı* da eyni quruluşdadır: *aldamaq* (aldatmaq) feilinin əsası olan *alda* və *-yıcı* şəkilçisindən düzəlmişdir. Qeyd

edək ki, *aldayıcı*mənaca da *fəribəndə* ilə tam üst-üstə düşür. Maraqlıdır ki, *aldayıcı* sözü qədim türk mətnlərində qeydə alınmamışdır. XIII-XVI əsərlərə aid bir necə qaynaqda isə bu sözün *aldağan* (çox aldadan) və *aldığu*(aldadıcı) variantları qeydə alınmışdır (bax: 30,I,92-93). Farsca məşhur “Qabusnamə” kitabının XV əsrə aid türkcəyə tərcüməsində və XVI-XVII yüzilliklərə aid “Ət-töhfətüs-səniyyə” və “Müxfətüt-töhfə” adlı farsca-türkcə lüğətlərdə isə *aldayıcı* sözü eynilə Bəvazicidə olduğu kimi işlənmişdir (bax: 30,I,98). *Aldayıcı* sözünün bu yazılı qaynaqlarda eynilə Bəvazicidəki kimi işlənməsi sübut edir ki, orta əsrlərin tərcüməçi və leksikoqrafları farsca ayrı-ayrı sözlərin tərcüməsi zamanı eyni metod və prinsiplərə söykənmiş, məhz buna görə də bir çox hallarda, bəlkə də, biri digərindən xəbərsiz ayrı-ayrı farsmənşəli sözləri eyni şəkildə tərcümə etmiş və yazılı ədəbi dilə gətirmişlər.

Setanəndə-diləyici. Farsçada: *Dəst-e bəxşəndə behtər əst əz dəst-e setanəndə*. Bəvazicinin tərcüməsində: *Bəxşəndə əl diləyici əldən yəgrək*. Nümunələrdən göründüyü kimi, Bəvazici farsca mətdəki *bəxşəndə* (bağışlayan) fars sözünü tərcümədə olduğu kimi saxlamış, *setanəndə*(istəyən, diləyən) sözünü isə *diləyici*kimi tərcümə etmişdir. Maraqlıdır ki, *diləyici*sözünə istər qədim türk mətnlərində, istərsə də orta yüzilliklərə aid türk yazılı abidələrində rast gəlmirik. Deməli, bu söz də Bəvazicinin özünün yaratdığı leksemələr sırasındadır və ilk dəfə onun tərəfindən yazılı ədəbi dilə gətirilmişdir.

Bəvazici “Kəvamilüt-təbir”in farsca orijinalında işlənmiş bir sıra sözlərin dilimizə tərcüməsi zamanı *-cı, -ci; -lı, -li, -lu, -lü; -lıq, -lik, -luq, -lük*kimi sözdüzəldicisi şəkilçilərin köməyi ilə yaranmış düzəltmə sözlərdən də istifadə etmişdir. Qeyd edək ki, bu qəbildən olan sözlərin çoxuna eynilə qədim türk mətnlərində, eləcə də orta əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə də rast gəlirik. Onlar müasir ədəbi dillimizdə də azacıq dəyişikliklə işlənir. Bu isə o deməkdir ki, Bəvazici həmin sözləri doğma ana dilindən – türkcədən hazır şəkildə götürmüş və orijinalda olan sözlərin qarşılığı kimi işlətməmişdir. Bu qəbildən olan çoxsaylı sözlər içərisində aşağıdakılar diqqəti çəkir. Həmin sözləri farsca mətdəki orijinaları ilə birgə veririk:*kolahduz -börkçi,kəfşgər –başmaqçı,rəngrəz -boyaçı, mivedar - yemişlü, sərapərde - günlük,came-ye xab- gecəlik, barani- yağmurluq* və s.

Öncə qeyd edək ki, Bəvazicinin işlətdiyi bu sözlərin hamısı quruluşca düzəltmədir, onların farsca orijinaları içərisində isə quruluşca həm düzəltmələri, həm mürəkkəbləri, həm də bir izafət tərkibi var. Deməli, orijinaldakı leksik vahidlərin tərcüməsində tərcüməçi heç də

həmişə onların quruluşunu da saxlamağa çalışmamış, bir çox hallarda həmin sözləri ana dilində mövcud olan qarşılıqları ilə verməyə cəhd göstərmişdir. Maraqlıdır ki, tərcüməçinin işlətdiyi bu sözlərdən yalnız *gecalik* dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş, *yemişli* isə müasir ədəbi dilimizdə bir qədər fərqli məna daşıyır, digərləri isə olduğu kimi işlənir. Bununla belə, həmin sözlər Bəvazicinin tərcümə sənətinə olan münasibətinin açıqlanması və onun bu sahədəki peşəkarlığının üzə çıxarılması baxımından maraq doğurur.

Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir”də işlətdiyi düzəltmə sözlər içərisində *-çı*, *-çi* şəkilçisinin iştirakı ilə düzəlmiş iki söz haqqında da ayrıca danışmaq lazım gəlir. Bunlar çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan və orta əsrlərin yazılı abidələrində nadir hallarda işlənən *quyumcu* və *qəcərçi* sözləridir.

Dilimizdə indi də eynilə işlənən farsmənşəli *zərgər* sözünün qarşılığı olan *quyumcu* lekseminin kökündə dayanan *quymaq* feli MahmudKaşğaridə *tökməkmənasında* işlənmişdir (bax: 25,464). *Quyumçu* sözünə Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-sihah” lüğətində (10,53), Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin “Kitab əl-idrak” əsərində (6,47) və V.Radlovun lüğətində (26,II,209) rast gəlirik.

Rəhbəri(*rəhbərlik*, *bələdçilik*) sözünün qarşılığı kimi işlənmiş *qəcərçi* sözü isə nə qədim türk mətnlərində, nə də orta əsr yazılı abidələrində qeydə alınmışdır. Bu sözə bizə məlum məşhur mənbələrdən yalnız XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Şühədanamə”də iki cümlədə rast gəlirik:

Bir qəcərçiyücrət ilən dutdı, ta badiyə yolundan Müslimi Kufəyə yetürə. Tanrının təqdirindən qəcərçiyolu azdı. (20,220b)

Lazar Budaqovbu sözü *ğəçərçi-ğəzərçi* şəklində qeydə almış və onun *bələdçi*, *yol göstərən*, *rəhbər* mənalarını göstərmişdir (24,1,772). Maraqlıdır ki, *qəğərçi* sözü Səfəvilər dövründə farsca yazılmış bir neçə əsərdə *rabitəçi*, *bələdçi* mənasında işlənmişdir (bax: 22,335-336). Həsən Zərinəzadənin fikrincə, *qəcərçi* sözü *qaçıрмаq* felindən (*qaç+ır+çı*) törənmişdir (22,335).

Bəvazicinin söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinin bir qismi də mütərcimin fars dilindən “kalka” şəklində tərcümə yolu ilə yaratdığı və yazıcı ədəbi dilə gətirdiyi (deməli, onu həm də zənginləşdirdiyi) quruluşca mürəkkəb olan sözlərdən ibarətdir. Maraqlıdır ki, bu qəbildən olan mürəkkəb sözlərin bir çoxunda ikinci tərəfdə *-ici*, *-ici* şəkilçisindən istifadə olunmuşdur. Öncə həmin sözlərdən bir neçəsini ümumi şəkildə diqqətə çatdırırıq: *əzabendirici*, *qaniçici*, *ayınəsalıcı*, *qeybətədicisi*, *ipdəoynayıcı*, *panbuqatı-*

*ci, tavarsatıcı, sikkəurucu, suyatalıcı, gözədərmansalıcı*və s. Qeyd edək ki, bu sözlərin farsca qarşılıqlarının bəziləri farsmənşəli yox, ərəbmənşəlidir və həmin dildə quruluşca sadə sözlər sayılır. Məsələn: *zərrab – sikkəurucu, həllac – pambıqatıcı, qəvvas – suyatalıcı, kəhhal – gözədərmansalıcı*. Bəvazicinin *sikkəvurucu* kimi tərcümə etdiyi *zərrab* sözünün çağdaş dilimizdəki qarşılığı *pulkəsən, sikkəvuran* leksemləridir. Göründüyü kimi *sikkəvuran* sözü ilə Bəvazicinin işlətdiyi *sikkəvurucu* arasındakı əsas fərq şəkildədir, yəni –an əvəzinə -ucu işlənmişdir.

Həllac(pambıqatan, yunatan) sözü isə indi də ədəbi dilimizdə işlənir. Maraqlıdır ki, Bəvazici də həmin sözü əlyazmanın başqa bir yerində eynilə işlətməmişdir. Aydın ki, onun qarşılığı olaraq işlənmiş *pambıqatıcı* sözü Bəvazicinin söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinin məhsuludur.

Qəvvas – suyatalıcı sözləri də bu qəbildəndir. Belə ki, *qəvvas* köhnəlmiş sözlər sırasına daxil edilsə də, bu leksem klassik ədəbiyyatımızda son dövrlərə qədər işlənmişdir (3, I, 466). Onu da qeyd edək ki, Bəvazicinin öz yaradıcılığının məhsulu olan *suyatalıcı* sözünün əvəzində hazırda ədəbi dilimizdə *dalğic* sözü işlənir. Tərcümədə *kəhhal* sözünün qarşılığı olaraq işlənmiş *gözədərmansalıcı* sözünü də Bəvazici özündən yaratmış və yazılı ədəbi dilimizə gətirmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan mürəkkəb sözlərdən *ayınəsalıcı, ipdəoynayıcı* və *tavarsatıcı* sözlərini isə Bəvazici fars dilindən kalka şəkildə tərcümə yolu ilə yaratmışdır. Bu sözlərdən birincisinin farscası *ayinesaz*, ikincisinininki *rəsənbaz*, üçüncüsününkü isə *soturforuş* sözüdür. Farsmənşəli hər üç söz isim və feil kökündən düzəlmişdir. Onların türkcə qarşılıqları da eynilə belədir.

Bəvazici *soturforuş* sözü ilə oxşar quruluşlu farsmənşəli mürəkkəb sözlər olan *miveforuş* (meyvəsatan) və *bərdeforuş* (qulsatan) sözlərinin qarşılıqları kimi *yemişsətıcı* və *əsirəsatıcı* leksemlərini də işlətməmişdir.

Bəvazicinin işlətdiyi digər mürəkkəb sözlər də (*əzabəndirici, qanıçici, qeybətədicisi*) fars dilindən kalka şəkildə tərcümə olunmuşdur.

Bəvazici orijinaldakı mürəkkəb sözləri nadir hallarda bir neçə sözdən ibarət birləşmə şəkildə də vermişdir. Belə tərcümə bir növ sözün izahı təsirini bağışlayır. Məsələn: *nəməzqah-namaz qılacaq yer, tirdan- oq qoyacaq qab, dukdan - ig qoyacaq qab, udsuz- tüstü yakacaq qab*və s.

Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir”də işlətdiyi *anadandoğma, yolkəsi-ci, gerçəksözlü, boğaztutar, çəribaş*, mürəkkəb sözləri də diqqəti çəkir.

Anadandoğma sözü burada elə müasir ədəbi dilimizdə daşdığı anlamdadır. Məlum olduğu kimi, bu söz çağdaş dilimizdə həm *anadandoğma*, həm də *anadangəlmə* şəkildə işlənir, lakin sonuncu daha işlək-

dir. Farsca mətndə onun qarşılığı *madərza*d sözüdür ki, bu leksemə də hazırda *lüt-madərza*d şəklində rast gəlirik (1,III,250). Qeyd edək ki, farsmənşəli *madərza*d istər mənaca, istərsə də quruluşca *anadandoğma* sözü ilə üst-üstə düşür: *madər*ana deməkdir, *za*d isə *zade* (doğulmuş övlad) sözünün qısaldılmış formasıdır. Maraqlıdır ki, *anadandoğma* mürəkkəb sözü klassik türk mətnlərinə dair lüğətlərdə qeydə alınmamışdır.

Bəvazicinin işlətdiyi *yolkəsici* mürəkkəb sözünün orijinaldakı əsl farsmənşəli *rahzən* sözüdür. Bu sözün birinci tərəfi *-rahismi yol* deməkdir, *zən*isə *zadən*(vurmaq) felinin köküdür. Göründüyü kimi, tərcümə ilə onun farsca əslisi arasında müəyyən uyğunsuzluq var. Belə ki, *rahzən*sözünün ikinci tərəfinin daşdığı mənəni nəzərə aldıqda gözləmək olardı ki, Bəvazici bu sözü *yolkəsici* kimi yox, *yolurucu* şəklində tərcümə etməlidir. Orta əsrlərə aid yazılı abidələrdə, o sıradan Nəsiminin dilində eyni mənada *yolurucu*, *yoluransözlərinin* işlənməsi (30,VI,4661), eləcə də *Əs-sihah*da(10,118) və daha bir neçə sözlükdə bu sözün məhz *yoluran*, *yolurucu* kimi tərcümə olunması da (30,VI,4661) belə düşünməyə əsas verir. Bununla belə, Bəvazici *rahzən*mürəkkəb sözünü orijinal bir şəkildə, həmin sözün bugünkü dilimizdəki qarşılığına yaxın bir biçimdə - *yolkəsici* kimi tərcümə etmişdir. Maraqlıdır ki, *yolkəsici* sözü nə qədim türk mətnlərində, nə də orta əsrlərə aid türkdilli əsərlərdə qeydə alınmışdır. Bütün bunları göz önündə tutduqda istər-istəməz belə bir sual meydana çıxır: Bəvazici bu sözü nəyə görə *yolkəsici* kimi tərcümə etmişdir? Fikrimizcə, bu məsələdə iki amil öz təsirini göstərə bilərmiş. Birincisi, *zadən*feli fars dilində yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas mənəsindən başqa *kəsmək* anlamında da işlənir (20,1,758). İkincisi isə (bu daha ağılabatandır), Bəvazici bu sözü farscadan yox, ərəbcədən tərcümə yolu ilə yarada bilərdi. Bu anlayış ərəbcə *qüttaüt-təriq*mürəkkəb sözü ilə ifadə olunur ki, onun da lüğəvi mənası elə *yolkəsəndir*(4,II,1719). Xatırladaq ki, Bəvazici *yolkəsici* maddəsinin əvvəlində onun ərəbcəsini də *qüttaüt-təriq*kimi göstərmişdir. Deməli, bu sözü o, elə birbaşa ərəbcədən tərcümə edə bilərdi. Bundan əlavə, *qüttaüt-təriq*sözü ilə farsmənşəli *rahzən* sözü arasında da məzmunca müəyyən oxşarlıq və yaxınlıq vardır, daha doğrusu, onlar sinonim sayıla bilər. Bu mənada ola bilsin ki, fars dilindəki bu sözün də meydana çıxması onun ərəbcə qarşılığı ilə bağlıdır. Hər halda Bəvazicinin *rahzən* sözünü *yolkəsici* kimi tərcümə etməsi onun tərcüməçilik uğurudur. Bu amil mütərcimin dilimizi zənginləşdirməsi sahəsindəki səmərəli fəaliyyəti kimi diqqəti çəkir və təqdirəlayiq bir haldır.

Gərçəksözlü mürəkkəb sözünə gəldikdə isə, o, yuxarıda qeyd olunan *anadandoğma* və *yolkəsici* iki mürəkkəb sözlərindən tərkibindəki

sözdüzəldici şəkilçi ilə fərqlənir. Bu sözün farsca əsli –*rastkerdariki* sözdən ibarətdir: *düz*, *doğrumə* nalarını daşıyan *rastsifət*indən və *iş*, *əmə*l mənalarında işlənən *kerdarism*indən. *Rastkerdar*fars dilində *doğrucul*, *əməlisaleh*, *təmiz* (adam) mənalarında işlənir (28,I,707). Bəvazici onun birinci tərəfini olduğu kimi - *gərçək* şəkildə tərcümə etmiş, ikinci tərəfini isə bir qədər başqa şəkildə vermişdir. Tərcüməçi *kerdar* isminin əvəzində *sözlü* düzəltmə sifətini işlətməmişdir ki, bu da həm leksik, həm də qrammatik mənə baxımından farsca əslindən fərqlənir. Sözsüz ki, tərcüməçi *rastkerdar* sözünü *gərçəksözlü* kimi tərcümə edərkən onun bütövlükdə daşdığı mənasını əsas götürmüşdür. Aydın ki, *gərçəksözlü*mürəkkəb sözü quruluşca bu sözdən müəyyən dərəcədə fərqlənsə də, daşdığı mənə baxımından ona tam uyğun gəlir, çünki *əməli düz olan* elə *sözü düz olandemə*kdir. *Gərçəksözlü* sözünə mürəkkəb sifət kimi qədim və orta əsr türk yazılı abidələri haqqındakı qaynaq və araşdırmalarda rast gəlmirik. Buna görə onu da Bəvazicinin tərcüməçilik fəaliyyətinin məhsulu kimi dəyərləndiririk.

Bəvazici *rastkerdar* sözünün sinonimi olan *rastqu*(*qu* tərkibi *qoftən* demək, söyləmək felinin köküdür; *rastqu* düz danışandeməkdir) sözünü isə bir qədər başqa şəkildə – yenə də *-yici* şəkilçisinin iştirakı ilə - *gərçəksöyləyici* şəkildə tərcümə etmişdir (12,12b). Göründüyü kimi, *gərçəksözlü* bu fars mürəkkəb sözünə daha çox uyğun gəlir.

Yuxarıdakı nümunələrdə sıra ilə dördüncü olan *boğaztutar* mürəkkəb sözü isə orijinal quruluşa malikdir. Onun tərkibindəki *-ar* şəkilçisi çağdaş ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, burada feli sifət mənasını daşıyır. Qeyd edək ki, bu şəkilçi ilə düzəlmiş feli sifətlər yazılı abidələrimizin dilində geniş yayıldığı kimi (*bax*: 13,275), müasir ədəbi dilimizdə də işlənir. Məsələn: *subasar*, *suaxar*, *sututar*, *astabasar* və s. mürəkkəb sifətləri bu qəbildəndir. *Boğaztutar* sözünün farsca əsli iki tərkibdən ibarətdir: *gəlu*(boğaz) ismi və *gereftən*(tutmaq) felinin kökü *gir*. Bəvazicinin olduqca dəqiq çevirdiyi bu söz dilimizdə söz yaradıcılığının uğurlu bir nümunəsi hesab edilə bilər. Bu sözə də dil tarixinə aid qaynaqlarda rast gəlmirik.

Bəvazicinin işlətdiyi *çoxbilür* mürəkkəb sözü də quruluşca *boğaztutar* ləkseminə oxşayır. Bu söz də mətnə feli sifət anlamını daşıyır: *çoxbilür kişi*. Bəvazici onu farsca mətnədəki *bəsyardan*mürəkkəb sözünün *bəsyar* (çox) və *danestən*(bilmək) felinin kökü *danhissəciy*indən ibarətdir) qarşılığı kimi işlətməmişdir. *Çoxbilür* mürəkkəb sözünün də yazılı abidələrdə işlənməsinə dair bir qeydə rast gəlmirik. Deməli, bu sözü də ilk dəfə yazılı ədəbi dilə gətirən Bəvazici olmuşdur.

Nəhayət, yuxarıdakı nümunələrdə sonuncu yerdə dayanan *çəribəşi*

mürəkkəb sözünün özü və farsca əsli də maraq doğurur. Belə ki, bu sözün farscası *sərhəngsər(baş)* və *həng(alay)* isimlərindən ibarətdir və fars dilində *sərkərdə*, *alay başçısı* mənalarında işlənir (28,II,1879). Bəvazicinin işlətdiyi *çəribəşi* mürəkkəb sözü də eyni sözlərdən - *çəri (qoşun)* və *baş* isimlərindən ibarətdir. Fərq yalnız bu sözlərin yerindədir: *sərhəng* sözündən fərqli olaraq, onun türkcəsində *baş* ismi öndə yox, sondadır. Lakin bu quruluş fərqi baxmayaraq, Bəvazicinin olduqca uğurlu seçdiyi *çəribəşi* leksemi *sərhəng* sözünün daşdığı mənaya tam uyğun gəlir və onun mütləq, birbaşa qarşılığı sayıla bilər. Bunu həmin sözün tarixən türk dillərində eyni mənada işlənməsi də sübut edir. *Çəribəşi* sözü qədim türk mətnlərində işlənməsə də, bu sözün birinci tərəfi (*çəriq*) qeydə alınmışdır (25,144). XIV-XVIII əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə də bu söz bol-bol işlənmişdir (30,II,864-865). Maraqlıdır ki, *Əs-Sihah*(10,91), eləcə də *Miftahül-lügə* (XV əsr) və *Lügəti-Nemətullah* (XVI əsr) adlı farsca-türkcə sözlüklərdə *sərhəng* sözünün qarşısında *çəribəşi* yazılmışdır (30,II,864-865). Orta yüzilliklərə aid yazılı abidələrdə eyni mənada *çəri bəgi* ifadəsi də işlənmişdir (20,II,866). *Həsən Zərinəzadə* Səfəvilər dövründə farsca yazılmış iki tarixi əsərdə eyni mənada *alaybeygi* sözünün də işlənməsini göstərir (22, 147). Qeyd edək ki, həmin dövrdə *baş* tərkibi ilə düzəlmiş onlarca mürəkkəb söz nəinki dilimizdə işlənmiş, hətta fars dilinə də keçmişdir. Məsələn: *avçıbaşı*, *qapuçıbaşı*, *qurçıbaşı*, *eşikəğasıbaşı*, *saruqçıbaşı*, *topçıbaşı*, *tofəngçıbaşı*, *keşikçıbaşı*, *minbaşı*, *yüzbaşı*, *çavoşbaşı*, *sübaşı* vəs. (22, 160,162,168,181,247,271,310,318,341,343,390,415). Sonuncu söz - *sübaşı* da *çəribəşi* sözünün sinonimidir. Bu söz qədim türk mətnlərində (25,516) və "*Əs-Sihah*" lüğətində (10,55) işlənmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, *çəribəşi* sözü çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaik sayıldığı kimi, *baş* tərkibi ilə düzəlmiş başqa sözlər də dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş və unudulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Akademik Tofiq Hacıyev Seçilmiş əsərləri 1. I hissə. Bakı, Elm, 2016
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Elm, 1964
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I-IV cildlər.
4. Ergin Muharrem. Dede Korkut Kitabı. I cilt, Ankara: 1958.
5. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusli. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Ərəbcədən tərcümə edən: akademik Ziya Bünyadov). Bakı, Azərənəsr, 1992

6. Ələsgərova Teyyibə, Sadıqova Cəmilə. Hüsəməddin Xoyi. Töhfeyi-Hüsam. Bakı: Elm, 1996.
7. Fərhang-e feşorde-ye Soxən. Be sərperəsti-ye doktor Həsən Ənvəri I-II cildlər. Tehran, 1382/2003
8. Hacıyeva Zəminə. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. Bakı, Maarif, 1991
9. Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə. Elmi-tənqidi mətnin tərtibçiləri: Cəmilə Sadıqova və Teyyibə Əsgərova. Bakı: Şərq-Qərb, 1993.
10. Hübeyş Tiflisi. Kamilüt-təbir. Əlyazma. AMEA Əlyazmalar İnstitutu: B-4246
11. Xızır Bəvazici. Kəvamilüt-təbir. Əlyazma. AMEA Əlyazmalar İnstitutu: D-13
12. Mirzəzadə Hadi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU, 1990
13. Mövləvi Rüstəm. Töhfətül-əxvan. Çapa hazırlayan: Firuz Refahi Ələmdari. Tehran, 2016.
14. Nağısoylu Möhsün. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, Elm, 2000
15. Nağısoylu Möhsün. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı, Nurlan, 2003
16. Nağısoylu Möhsün. Şirazin “Gülşəni-raz” tərcüməsi. Bakı, Nurlan, 2004.
17. Nağısoylu Möhsün. XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Kəvamilüt-təbir”. Bakı, Elm və təhsil, 2011
18. Nağısoylu Möhsün. Orta əsrlər Azərbaycan lüğətçiliyinə bir baxış/ AMEA Dilçilik İnstitutunun əsərləri, 2016, №1, s. 5-18.
19. Nişati. Şühədanamə. Əlyazması. AMEA Əlyazmalar İnstitutu: M-259
20. Şühədanamə. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, əlyazma: M-259.
21. Zərinəzadə Həsən. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963
22. Абдуллаев Т.А. Тюркоязычный памятник XVI века “Кавамил аттабир” Хызыра ибн Абдулхади ал-Бавазиджи и его лексика. Канд. дисс. Баку, 1991
23. Будагов Л.Э. Сравнительный словарь тюркских наречий. Т. I-II, Санкт-Петербург, 1869-1871
24. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969

25. Изысканный дар тюркскому языку. Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Е. И. Фазылова и М.Т Зияевой. Ташкент: Фан, 1978.
26. Наджип Е. Н. Историко- справнительный словарь тюркских языков. XIV века. Книга I , Москва; Наука, 1979.
27. Персидско-русский словарь (под редакцией Ю.А. Рубинчика). т I-II, Москва, 1970
28. Турецко-русский словарь. Москва, Наука, 1980
29. XIII Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. I-VI ciltler. Ankara, 1941-1945.

Мохсун Нагисойлу

**Источники обогащения лексики азербайджанского языка
(средние века)
Резюме**

Среди важных источников обогащения азербайджанского языка новыми словами и терминами в средние века важное значение имеют переводы произведений с персидского языка и классические арабо-турецкие и персидской турецкие словари. С этой точки зрения особо важным источником является «Кавамилют-тябир» («Самый совершенный сонник») Бявазиджи (XVI в.). Путём калькирования с персидского языка Бявазиджи создал ряд новых составных и сложных слов, а также впервые использовал их в письменном литературном языке. Эти слова созданы при помощи аффиксов -ис, -ісі и в современном азербайджанском языке эта группа слов, относящаяся к архаизмам, привлекает особое внимание. В статье анализируются некоторых составные и сложные слова тюркского происхождения, созданные Бявазиджи в процессе словотворчества.

Mokhsun Naghisoylu

**Enrichment sources of the Azerbaijani language vocabulary
(The Middle Ages)
Summary**

Among the most important sources of enrichment of the Azerbaijani language words and terms in the Middle Ages, works translated from Persian in this age and classical Arabic-Turkish and Persian-Turkish dictionaries are especially have great importance. From

this point of view, the book “Kavamilut-tabir” (“The most perfect dream interpretation”), translated from Persian language by the interpreter Bavazici of 16th century is a valuable source. In this classical translation model on dream interpretation, Bavazici has created a number of derivative and compound words by loan translation from Persian and for the first time he has brought them into written literary language. Inside that words, formed with the affix -ıcı, -ici and a group of words carried archaic character for modern Azerbaijan literary language is especially draw attention. In the article some Turkic origin derivative and compound words being the productive result of Bavazici’s word-formation activity were analyzed.